

ЗАРАУТСОЙ СИРЛАРИ

Эшназарова Шахноза Рўзиевна

Термиз археология музейи етакчи мутахассиси.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20326241>

Аннотация. Зараутсой қоятош суратлари атрофидаги сойлардан янги тош расмлар топилди. Бу тош суратлар бронза ва темир даври билан характерланади. Бу эса Зараутсой қоятош суратларни қадимий эканлигидан далолат беради. Зараутсой қоятош суратлари Марказий Осиёнинг ибтидоий давр санъати тарихини ўрганишида муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: Зарауткамар, Зарабоғ, Гадойтилмассой, Шалқонсой Ўзбексой, Қорабоғсой, Қизилолма, Дара, қопқон, ўрта асрлар.

Ўрта Осиё халқлари томонидан яратилган маданий мерос намуналари орасида қоятош суратлари энг қимматли манба бўлиб, улар тошга ёзилган тарихий санъат асарларидир. Бугунгача Марказий Осиё минтақасида 300 дан зиёд қоятош суратларининг манзили аниқланган¹ ва ҳисобга олинган. Уларнинг 180 га яқини Ўзбекистонда жойлашган². Марказий Осиёда топилган қоятош суратлари ичида Зараутсой ёдгорлиги энг қадимийлиги ҳамда ўзига хослиги билан ажралиб туради. Зарауткамар ғори Хисор тоғ тизмасининг жанубий-ғарбий тармоғи бўлган Кўхитантоғнинг шимолишарқий этакларида, Зараутсой дарасида жойлашган. Ёдгорлик маъмурий жиҳатдан Сурхондарё вилояти, Шеробод тумани, Қизилолма қишлоғидан 5 км жанубда, денгиз сатҳидан 2000 м баландликда жойлашган. Зараутсой қоятош ёдгорлиги 1939- йилда аниқланган бўлиб, қатор йиллар давомида И. Ф. Ломаев, Г. В. Парфёнов, А. Ю. Рогинская, А. С. Кириллов, А. А. Формозов, А. П. Иванова, В. К. Сандул, Ш. Исмоилов, А. Кабиров ҳамда М. Хўжаназаров томонидан ўрганилган. Зараутсой расмлари тош асри одамларининг бадиий ижод маҳсули, қоя ранг-тасвир санъатининг нодир намунаси. Зараутсойда санъатнинг илк кўринишларининг юзага келиши ибтидоий давр одамлари тасаввури ва эътиқодларида кескин ўзгаришлар юз берганлигидан далолат беради. Қоятош суратлари тадқиқ этилган илк йиллардаёқ унинг нафақат Ўзбекистон, балки бутун Ўрта Осиё худуди учун ноёб топилма эканлиги қайд этилган³. Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1943- й., 1945-й.) ўтказилган илмий экспедициялар натижасида 26 та камарда жойлашган 264 дона сурат тадқиқ этилган⁴. Зараутсойда тадқиқот ишлари дастлаб Г.В. Парфёнов томонидан олиб борилган бўлиб, 48 дона турли суратлар аниқланди ва тавсифланди. У Зараутсойнинг асосий суратлари палеолит расмлари ижодининг маҳсули эканлигини исботлашга уринади. Қуйи камарда топилган кичик хўкиз суратларининг ёши тадқиқотчи томонидан юқори палеолитнинг мадлен даври билан белгиланган⁵. Тадқиқотчи А. Ю. Рогинская 1950 йилда чоп этган “Зараутсой” номли рисоласида қоятош суратлари ҳақидаги ўз хулосаларини билдириб ўтган. А. Ю. Рогинская ҳам ёдгорлик ёши борасида Г.В. Парфёнов фикрларини қўллаб қувватлайди. А. А. Формозов бу расмлардаги ўқ-ёй ва

¹ Эшқурбонов С.Б. Қоятош тасвирий санъат обидалари таҳлиliga доир баъзи мулоҳазалар//Шарқшунослар анжумани (ТДШИ) № 9 сони. – Тошкент, 2014. – Б. 99–103.

² Хўжаназаров М. Сармишсой қоятош расмлари илмий тадқиқотлари. Тошкент, 2018 й. 18 бет.

³ Мирзаев Ж., Холмирзаев А. Зараут: қишлоқ ва ёдгорликлари//Ўзбекистон макон ва замонлар оша - Тошкент – 2011.

⁴ Khujanazarov M., Ranov V., Samashev Z. Petroglyphs of Central Asia. – Bishkek. 2001. 92 p

⁵ Рогинская А.Ю. «Зараутсай», М—Л, издательство детской литературы, 1950. 48-49 стр

итлар мезолит давридан аввал бўлиши мумкин эмас деган оқилона фикрни билдиради⁶. А. П. Окладников ҳам юқоридаги фикрга қўшилиб, ушбу суратлардаги ов манзараларида ўқ-ёйнинг мавжудлиги уларни мезолит даври билан белгилаш имконини беришини билдиради. Негаки, ўқ-ёй мезолит даврида овчиликнинг асосий куроли бўлган⁷. А. А. Формозов Зараутсойнинг энг қадимги суратларини мезолит, неолит ва энеолит даврига хослигини таъкидлаган⁸. Илмий доираларда Зараутсой қоятош суратларининг яратилиш даври ҳақида баҳс-мунозаралар бугунги кунда ҳам давом этмоқда⁹. Зараутсой қоятош суратлари таркибида қизиқарли бўлган тасвирлар: никоб кийган одамлар суратларидир.

Ушбу композицияда 25 та одам сурати чизилган бўлиб, улардан 19 таси никоб кийган ҳолда тасвирланган. Никоблар кенг конуссимон ёпқичлар ва туякуш кўринишига эга бўлган¹⁰. Тадқиқотчилар ушбу композицияни турлича изоҳлайдилар. Улардан кенг тарқалган талқин А. Кабиrowга тегишли. Олим никоб кийган одамларни ов пайтда ҳайвонга яқинлашишда, уларни чўчитиш юбормаслик мақсадида, унинг қиёфасига кирган овчи деб таъкидлайди. Овчилар арчазорларда ўтлаб юрган ёввойи буқаларни аввал яқиндан ўраб олиб, сўнгра ўққа тутиш мақсадида айнан арчасимон ёпинчиклардан фойдаланган¹¹. Ҳозир ҳам асосий машғулот овчилик бўлган айрим қабилалар шу усулни қўллашади. Зараутсойда ҳам шунга ўхшаш манзара тасвирланган бўлиш мумкин. Умуман ёдгорлик композицияси асосини ов жараёни билан боғлиқ тасвирлар ташкил этади.

Зараутсой суратлари орасида ички қисми нуқталар билан ўралган ёпиқ айлана тасвири мавжуд бўлиб, бу тасвирни ҳам ов жараёни билан боғлиқ ҳолда қопқон деб талқин қилиш мумкин¹². Зараутсой ёдгорлиги ҳудудида энг янги тадқиқотлар (фотосуратлар, тасвирлар ва ёзувларнинг нусхалари) М. Хўжаназаров томонидан амалга оширилган¹³. М. Хўжаназаров 26 та эмас, балки 8 та ғорни аниқлаган. тадқиқотчи қоятош суратларини ранглар, репертуар ва услубларидаги фарқларига кўра 3 та гуруҳга ажратади.

Унинг фикрича қоятош суратларини мезолит ва бронза даври билан белгилаш мумкин. Зараутсой қоятош суратлари хронологияси билан боғлиқ хулосаларнинг яна бир қисми З. Жасиевикс ва А. Розвадовскиларга тегишли. Улар қоятош расмларини этнография билан боғлаб ўрта асрларга оид эканлигини исботлашга ҳаракат қилишган¹⁴.

Албатта бу фикрларни тулигича қабул қилиш мумкин эмас. Бу ерда расмлар турли даврларда чизилган. Зараутсой қоятош суратлари мезолитдан ўрта асрларгача бўлган даврда чизилган бўлиши мумкин. Қизил пигмент билан бўялган расмлар бирбиридан фарқ қилади. Ов маросими билан боғлиқ расмлар қадимий эканлигини кўришимиз мумкин.

⁶ Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству.– М., 1969. С.23;

⁷ Окладников А.П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время. В кн.: Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М-Л.: 1966. -С. 72.

⁸ Формозов А.А. О наскальных изображениях Зарауткамара в ущелье Зараут-сай. - СА. №4. М.:1966. -С. 22.

⁹ Мақсудов Ф. А. К новой трактовке наскальных росписей Зараутсая Археология Узбекистана. 2016. № 2 (13) с 3-4

¹⁰ Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству.– М., 1969. С.69-71

¹¹ Кабиrow А. Древнейшая наскальная живопись Зараутсая. // Первобытное искусство. – Новосибирск: Наука, 1976.73-74 ст.

¹² Парфенов Г.В. Первобытные художники. «Фотогазета», №6-7. Ташкент.: 1945. -С. 4-5.

¹³ Khujanazarov M., Ranov V., Samashev Z. Petroglyphs of Central Asia. – Bishkek. 2001. 91-93 p

¹⁴ Jasiewicz Z. and A.Rozwadowski. Rock paintings – Wall paintings: New light on Art tradition in Central Asia. Rock Art Research. 2001. Volume 18. Number 1. Pp 3-14.

Шунингдек суратларда ўрта аср араб ёзуви ва расмларини ҳам учратишимиз мумкин. Мустақиллик йилларида ёдгорликни асраб-авайлаш мақсадида кенг қўлланми ишлар амалга оширилди.

Хусусан, 2004 йили “Зараутсой” жамоатчилик маркази тузилди. 2006 йил 17–18 июль кунлари жаҳон аҳамиятига молик санъат ёдгорлиги билан танишиш, унинг сақланиш ҳолатини кўриш ҳамда ЮНЕСКО рўйхатига киритиш мақсадида жамоатчилик марказига ЮНЕСКО вакиллари ташриф буюрди. 2009-йил июнь ойида Марказ фаоллари ёдгорликнинг илмий жиҳатдан ўрганила бошланганлигининг 70 йиллигига бағишлаб тақдимот ўтказди. 2015-йилда Сурхондарёнинг ибтидоий санъат тарихини ўрганиш бўйича яна бир муҳим янгилик қилинди. Шайдуллаев Ш. Б. ва Л. Станчо раҳбарлигидаги Ўзбекистон-Чехия халқаро археологик экспедицияси Шеробод туманининг Зарабоғ қишлоғи яқинида янги қоятош суратларини аниқлади¹⁵. Улар Зараутсойдан 10 км узоқликда жойлашган. 2015-2021 йилларда олиб борилган тадқиқотларимиз натижасида Зарабоғ қишлоғи яқинида 7 та сойдан: Гадойтопмассой¹⁶, Тепақиясой, Кайритсой, Қорабоғсой, Кампиртепасой, Шалқонсой ва Ўзбексойлардан тошда чўкичлаб ишланган янги расмлар аниқланди. Қорабоғсойдан топилган расмларда кўпроқ тоғ эчкилари расмлари акс этган (2-расм). Зараутсой атрофлари сойларида топилган янги расмлар Зараутсой қоятош расмлари қадимий эканлигидан далолат беради. Юқорида келтирилган хулосалар Зараутсой қоятош суратлари Марказий Осиёнинг ибтидоий давр санъати тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилишини кўрсатади. Бизнинг фикримизча, ҳозирги замон талаби асосида Зараутсой қоятош суратларини қайта ўрганиш вақти келди. Негаки, ўтказилган сўнгги экспедиция ўтган асрнинг 70-йилларида олиб борилган ва асосий иш: расмлардан шаффоф қоғозларга нусха кўчиришдан иборат бўлган.

Ҳозирги кунда эса сезгир ва ниҳоятда кучли электрон фото аппаратлар пайдо бўлди. Ёриткичлар эса суратларни қайта фото расмларга олиш, илгари номаълум бўлган янги расмларни кашф этиш имконини беради. Замонавий лабораторияларда тош билан чуқичланган ва қизил пигмент билан бўялган расмлардан анализ олиб, балки унинг даврига янада аниқлик киритишимиз мумкин. Шунингдек, Зараутсой қоятош расмларини сақлашга бўлган талаб ҳам уни қайта тадқиқ этиш заруратини келтириб чиқармоқда.

Сабаби ёғингарчилик вақтида қизил оҳра билан чизилган расмлар сув тегиш натижасида ўчиб кетади. Буни тадқиқотимиз натижасида кузатдик, бир нечта расмларини сув тушган жойлари ўчиб кетган (3-расм). Бу расмларни сақлаб қолишимиз учун, Зараутсой қоятош расмларини муҳофазага олишимиз керак. Зараутсой қоятош расмларини асраб авайлаш ва келажак авлодга етказиб бериш бизнинг асосий вазифамиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Муслимов Н. ва б. Т. Мехнат таълими ўқитиш методикаси. Ўқув қўлланма. –Т.: 2009 427 б.
2. Қўйсинаев О.А., Сатторов.В.Н., Якубова Х.С. Мехнат таълимидан амалий машғулотларни ташкил этиш методикаси. (Методик қўлланма). Т.: Низомий номли ТДПУ, 2011. 79 б.\

¹⁵ Anna Augustinová – Ladislav Stančo. The Petroglyphs of Pashkhurt Valley in the Surkhan

DaryaProvince (South Uzbekistan) – Preliminary Report 2016 STUDIA HERCYNIA XX/2, 122–138.

¹⁶ Ойназаров Х.Ф. Гадойтопмассой петроглифлари “Ўтмишга назар” журнали. 15- сон, 2019 йил. 98-105 бетлар.

3. Шарипов Ш. С., Абралова М. Мактаблар ўқув ва ўқув ишлаб чиқариш устахоналари учун хавфсизлик техникаси ва ишлаб чиқариш санитарияси қоидалари. Методик йўриқнома. –Т: РТМ. 2002.
4. Шарипов Ш.С., Жалилов Т. Меҳнат таълими устахоналари учун давлат таълим стандартларига мувофиқ кўргазмали қурооллар рўйхати. Методик қўлланма. Тошкент, Республика таълим маркази. 2002.
5. Шарипов Ш.С, Якубова Ҳ.С. Меҳнат таълими методикаси фанидан лаборатория машғулоти. Методик қўлланма. Тошкент-2008.
6. [хттп://www.истедод.уз](http://www.истедод.уз)
7. [хттп://www.педагог.уз](http://www.педагог.уз)
8. [хттп://www.зиёнет.уз](http://www.зиёнет.уз)
9. [хттп://www.тдпу.уз](http://www.тдпу.уз) 10. [хттп://www.Абдуқодиров.пбнет.ру](http://www.Абдуқодиров.пбнет.ру)